

УДК 37(09)(477.4/7)

Т. О. Столярчук,

кандидат педагогічних наук, старший викладач

(Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського)

**ПЕДАГОГІЧНІ КУРСИ ЯК ОДНА ІЗ ФОРМ ПІДГОТОВКИ ТА ПІДВИЩЕННЯ  
КВАЛІФІКАЦІЇ ВЧИТЕЛЯ НАРОДНИХ ШКІЛ  
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)**

*У статті розглядається робота земських і міністерських педагогічних курсів, які стали однією з форм підготовки та підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл. Зазначається, що на курсах учителі поповнювали свої знання із загальноосвітніх предметів, педагогіки, психології, методики викладання окремих предметів. Аналізуються основні нормативні документи, які регламентували їхню діяльність.*

Освіта – основа розвитку особистості, суспільства, нації та держави, запорука майбутнього України. Рівень освітньої системи, її ефективність значною мірою залежить від педагогічної творчості, майстерності та мистецтва вчителя. Саме тому вирішальне значення для виконання вчителем своїх обов'язків має його освітній рівень, а підготовка справжнього фахівця-професіонала, професійне вдосконалення викладача є важливою умовою модернізації освіти. У зв'язку з цим виникає необхідність у пошуках ефективних шляхів і методів підвищення кваліфікації вчителя, що змушує нас вивчати досвід минулого.

**Мета статті** – аналіз роботи педагогічних курсів для вчителів народних шкіл в історії освіти другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

З огляду на те, що багато вчителів не мали відповідної загальноосвітньої та педагогічної підготовки, у другій половині 60-х років ХІХ ст. з метою підвищення кваліфікації вчителів окремі земства організовують педагогічні курси, які пізніше поширилися по всій країні і стали однією з форм підготовки вчителів. Курси не отримували ніякої матеріальної підтримки від уряду, який за допомогою директорів та інспекторів народних училищ, спеціальних наглядачів і поліції контролював їхню роботу. Керівники курсів відзначали у слухачів "невміння говорити просто, ясно, зрозуміло і вірно, недостатність тих елементарних знань, передача яких становить прямий обов'язок вчителя народної школи, невміння користуватися книгою, як джерелом знань" [1: 37]. Практику слухачі проходили в спеціальних класах, створених із учнів початкових шкіл.

Уперше проект таких курсів був розроблений Полтавським губернським земством. Метою земських курсів було збагачення знань учителів, ознайомлення з новими досягненнями в галузі педагогіки, психології, методики викладання в початковій школі, поглиблення знань із загальноосвітніх дисциплін, тому до програми курсів входили предмети початкової школи, основи педагогіки і методики викладання. Керівником курсів був директор, якого обирала губернська управа і затверджував попечитель учбового округу. Оскільки нові потреби школи вимагали перегляду й коригування шкільних предметів і методики їх викладання, земські педагогічні курси намагалися розв'язувати ці завдання.

В організації вчительських курсів кінця 60-х – початку 70-х років ХІХ ст. існували три типові напрями. Так, деякі земства розглядали курси як еквівалент постійних учительських шкіл. Інші вважали, що педагогічні курси мають існувати не замість учительських шкіл, а незалежно від них, з метою підтримання й оновлення в пам'яті вчителів знань, набутих у школі, обміну досвідом, ознайомлення з новими прийомами й методами викладання, і, нарешті, "дати їм перепочити та освіжитися від трудового життя, на яке вони себе прирекли, і з новими силами та відомостями розпочати роботу з більшою енергією" [2: 54]. Найпоширенішим був погляд на курси як на захід, головним чином, тимчасовий, доцільний, поки вчительські школи не забезпечать необхідної кількості підготовлених учителів. У 1874 р. міністр освіти надіслав попечителю Київського учбового округу циркуляр, у якому рекомендував проводити курси при вчительських семінаріях [3: 26].

На курсах учителі отримували елементарні знання із загальноосвітніх предметів, дізнавалися про кращі книги для навчання й викладання. Крім того, короткотермінові педагогічні курси мали на меті дати слухачам педагогічні знання, забезпечити практичне і наочне ознайомлення їх з передовими засобами та прийомами навчання з усіх предметів шкільного курсу, які викладались у початкових школах.

Міністерські "Правила про тимчасові педагогічні курси для вчителів і вчительок початкових народних училищ" 1875 р., зосереджуючи увагу на методично-практичній підготовці, водночас обмежували оновлення й поповнення знань учителів тільки предметами початкової школи. Так, у § 1 йшлося про те, що тимчасові педагогічні курси мають на меті ознайомити недостатньо підготовлених учителів початкових народних училищ з кращими засобами навчання, оновити й поповнити їхні знання з предметів, які вони викладають, і підвищити кваліфікацію їх як учителів початкових класів.

У § 21 зазначалося, що заняття на курсах розподіляються на практичні (які проходять зранку в зразковій школі) та теоретичні (проходять увечері в приміщенні семінарії чи іншого навчального закладу, на базі якого організовано курси) [4: 1474]. § 22 визначав мету практичних занять: ознайомити вчителів з доцільними способами навчання дітей предметам початкової народної школи, головним чином, читанню книг світського й церковного друку, письму й першим чотирьом діям арифметики. Для цього на початку курсів керівник сам проводив декілька уроків у зразковій школі, на яких були присутні вчителі, а потім останні, починаючи з досвідченіших, також проводили уроки. У § 23 "Правил..." зазначалося, що з конспектами показових уроків має бути заздалегідь ознайомлений керівник. Проведений урок обговорювався. "Правила..." рекомендували проводити теоретичні (вечірні) заняття не у формі лекцій, а як бесіду керівників зі слухачами за заздалегідь продуманим планом [4: 1476].

Недоліком "Правил..." було обмеження діяльності курсів. У багатьох повітах курси влаштовувалися кілька років поспіль. Тому, коли вчителі задовольняли свої потреби в необхідних методичних знаннях, у них виникала потреба в поповненні загальних знань, у розширенні світогляду не лише за рахунок предметів початкової школи. Опанування ж методик без розширення знань з предметів і знань загальних педагогічних основ, ознайомлення зі шкільною політикою держави ставало малопродуктивним [5: 231].

Негативним моментом в організації міністерських курсів також було те, що слухач-учитель прирівнювався в усьому до учня-школяра. Вчитель, за правилами, був на курсах лише пасивним слухачем наставника-керівника, спостерігачем його методів і прийомів викладання, у своїх пробних уроках – пасивним наслідувачем зразкових уроків керівника. При нагоді на вчителя накладали дисциплінарне стягнення, як на школяра [6: 373]. Д. Тихомиров у своїй статті "Учительские курсы и съезды" засуджує ставлення до вчителя як до "учня-гімназиста" (зауваження та догана в присутності його колег тощо), адже деякі вчителі мали спеціальну педагогічну середню освіту або відпрацювали в школі 10-15 років [6: 375].

Оскільки правила 1875 р. досить детально визначали організацію й характер занять курсистів відповідно до зазначеної заздалегідь практично-методичної мети, то влаштування загальноосвітніх і змішаних курсів на основі цих правил постійно зустрічало перепони. Тому земства, дирекції й інспекції народних училищ змушені були проявляти винахідливість, щоб такі курси підігнати під правила або ж, навпаки, правила підігнати під курси [5: 232].

Для того, щоб курси відповідали своїй меті, земці намагалися запросити для читання лекцій кращих науковців і педагогів. Наприклад, на Київських педагогічних курсах читали лекції з історії Н. Василенко, Д. Яворницький, з педагогіки – Т. Лубенець, А. Музиченко, В. Науменко, С. Русова, М. Чехов, з біології – В. Артоболовський [7: 90-91]. Крім того, "завдяки публічності й свободі обговорення різних педагогічних питань, особливо завдяки складу осіб, що брали в них участь", педагогічні курси набували характеру вчительського з'їзду [8: 80].

За новими правилами МНО про педагогічні курси 1906 р., як і за попередніми, земські педагогічні курси повністю контролювали директори й інспектори народних училищ, які затверджували програму, форму проведення занять і склад лекторів. Правила забороняли влаштовувати на курсах будь-які дискусії, якщо вони не стосувалися методики викладання. Суворо заборонялось обговорювати питання щодо стану народної освіти. Натомість рівень організації курсів в Україні був досить високим, що відзначав відомий педагог М. Бунаков, який теж брав участь у роботі земських педагогічних курсів. У своїй статті "Как я стал и перестал быть "учителем учителей" він зазначав, що вчителі мали змогу обмінятися досвідом роботи, висловити побажання щодо вдосконалення роботи народної школи взагалі, вказати на недоліки політики уряду в галузі освіти [9: 372-373].

Взагалі короткотермінові курси мали за мету поповнити знання вчителів, ознайомити їх з новими досягненнями в галузі педагогіки, психології, методики викладання в початковій школі, розширити їхні знання із загальноосвітніх дисциплін, адже нові потреби школи вимагали перегляду й коригування шкільних предметів і методики їх викладання. Саме ці завдання розв'язували земські педагогічні курси. У своїй статті "Земская работа по подготовке народных учителей" відомий земський діяч В. Акимов писав, що "усвідомлення необхідності фізичного розвитку учнів вимагало від учителя знайомства з викладанням гімнастики, з основами гігієни і фізіології. Сучасні методи викладання природознавства потребували не тільки знань з фізики й хімії в більшому обсязі, ніж було раніше, але й уміння виготовляти нескладні прилади для дослідів" [10: 13]. Навчання кресленню, малюванню, ручній праці також вимагало вдосконалення методики викладання цих предметів. Прагнення розвивати у дітей естетичні почуття "спонукало піклуватися про кращу постановку викладання співів і музики" [10: 13].

Курси стимулювали у вчителів інтерес до справи, збуджували прагнення до застосування кращих методів навчання, сприяли обміну думками між учителями. На них вчителі отримували теоретичні знання й практичні навички.

Губернські земства організували курси переважно загальноосвітні, запрошували відомих лекторів. Такі курси дбали про більш загальні цілі, надавали в розпорядження курсистів виставки й колекції, давали більше можливості "вийти за межі спостережень, інтересів і досвіду тільки свого повіту" [5: 209]. Аналогічні губернські курси також допомагали повітам зосереджуватися більше на практичній роботі, на педагогічних і методичних аспектах роботи, на постановці різних практичних занять для вчителів (з малювання, природознавства та ін.). Крім того, вони сприяли зв'язку між програмою курсів і потребами шкільної справи свого повіту [5: 209].

Земські педагогічні курси за своїм змістом поділялися на загальноосвітні, змішані й спеціальні. МНО намагалося зорієнтувати земства на проведення курсів, у яких насамперед вивчалися б методики викладання тих чи інших предметів. Однак, враховуючи побажання вчителів щодо підвищення їхнього загальноосвітнього рівня, на курсах поєднувалася підготовка із загальноосвітніх і педагогічних предметів. Так, влітку 1912 р. Херсонська губернська управа, збираючись організувати курси для вчителів початкових шкіл, шляхом анкетування опитала вчителів щодо переліку бажаних предметів у програмі курсів. Відповіді дали 860 учителів, з них переважна більшість (714 осіб) висловилися за педагогічну психологію, 560 – за анатомію і фізіологію людини, 583 – за фізику. Значно менше вчителів висловилися за хімію, загальноекономічні науки, загальну зоологію (близько 500 осіб) [11: 373].

Підтвердження цього також можуть бути програми Харківських і Полтавських курсів. На Харківських курсах 1912 р. викладались педагогічна й загальна психологія, психологія дитини; методики початкової математики, природознавства, ручної праці, малювання, ліплення; російська історія і література; право; питання народного господарства; народна і дитяча література, південноросійська історія і література. Загальна кількість годин – 164. У 1913 р. ці ж курси пропонували, крім загальнопедагогічних предметів і методик, що викладались у 1912 р., систематичні курси: фізику, хімію, ботаніку, зоологію, анатомію і фізіологію людини; шкільну гігієну. Разом – 162 години. Дещо менше предметів було запропоновано на Полтавських курсах 1912 р.: богослов'я, педагогічна і загальна психологія; методики російської мови й арифметики; із загальноосвітніх предметів – історія, російська література; систематичні курси – географія і геологія, хімія, ботаніка, біологія; загальна і шкільна гігієна. Але загальна кількість годин, що виділялася на предмети, була майже такою, що і на Харківських – 168 [5: 220-221].

Навчання на курсах і вчителі, і їхні організатори загалом оцінювали позитивно, але були й критичні зауваження. Досить важливим було питання перебігу занять. Зазвичай вони проводились у формі лекцій, тоді курсанти були тільки пасивними слухачами. На думку А. Обухова, лектори багато говорили про необхідність самодіяльності та різних видів практичних занять, про переваги різних методів, але не застосовували це на практиці. Внаслідок цього іноді з'являлося розчарування від курсів: "Наговорили багато, а засвоїти, продумати не дали можливості; порад надавали ще більше, а не показали, як їх застосовувати, як розбиратися самостійно в нових вимогах життя" [5: 211-212].

Цікавим, на думку А. Обухова, був проект Чернігівського губернського земства: запросити спочатку місцевих педагогів на літні курси в ролі слухачів, щоб пізніше запросити їх як лекторів. Загальна тривалість курсів повинна була коливатися від 4 до 6 тижнів [5: 217].

У 1907 р. циркуляром МНО від 16 травня вказувалося, що загальноосвітні курси повинні влаштуватися на підставі правил про зібрання (1906 р.), якщо ці курси проходять не в приміщеннях навчальних закладів. Останнє застереження значно обмежувало використання цього права, оскільки рідко можна було знайти належне приміщення, крім навчальних закладів, до того ж приміщення навчальних закладів надавалися для проведення курсів, як правило, безкоштовно. Тому в більшості випадків земства були змушені керуватися не законом 1906 року (який надавав земствам змогу встановлювати програму й запрошувати лекторів, не обмежуючись будь-якими рамками), а правилами 1875 року [5: 233].

Отже, у другій половині XIX – на початку XX століття існували загальноосвітні, предметні й методичні курси підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл. До проведення занять залучалися відомі педагоги, проводилися показові уроки, відпрацьовувалися найновіші прийоми і способи навчання, опановувалися новітні методики.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо у проведенні порівняльного аналізу діяльності педагогічних курсів у дорадянській та радянській періоди їх діяльності.

### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Педагогические курсы учителей и учительниц начальных народных училищ в г. Миргороде, Гадяче и Кременчуге в 1881 году // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1882. – Часть ССХХІІІ. – С. 36–60.
2. Чарнолуцкий В. Земство и народное образование / В. Чарнолуцкий. – С.-Пет.: Типография М. А. Александрова, 1910. – Часть I. – 186 с.
3. Центральний державний історичний архів України. – Ф. 707, оп. 225, спр. 26. – 286 арк.

4. Настольная книга по народному образованию : в 3-х томах / [составлена Г. Фальборком и В. Чарнолуским]. – С.-Пет. : Издание Товарищества "Знание", 1901. – Том II. – 1538 с.
5. Обухов А. Летние педагогические курсы / А. Обухов // Народное образование в земствах. Основы организации и практики дела / [сб. под ред. Е. А. Звягинцева, А. М. Обухова, С. О. Серополко и Н. В. Чехова]. – М. : Изд-во "Польза", 1914. – С. 208–236.
6. Тихомиров Д. Учительские курсы и съезды / Д. Тихомиров // Педагогический Листок. – 1899. – Книжка четвертая. – С. 371–381.
7. Дровозюк Л. М. Освітня діяльність земств Правобережної України (1904–1920 рр.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Л. М. Дровозюк. – Вінниця, 1997. – 196 с.
8. Вдовенко В. В. Проблеми початкової освіти України в роботі педагогічних з'їздів (1861–1920 рр.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / В. В. Вдовенко. – Кіровоград, 2005. – 238 с.
9. Бунаков Н. Как я стал и перестал быть "учителем учителей" / Н. Бунаков // Избранные педагогические сочинения / Н. Бунаков. – М. Изд-во АПН РСФСР, 1953. – С. 328–395.
10. Акимов В. Земская работа по подготовке народных учителей / В. Акимов // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1915. – № 5. – С. 1–25.
11. Педагогический Листок 1912. – Книжка 6. – С. 373, 463.

Матеріал надійшов до редакції 29.09. 2010 р.

***Столярчук Т. А. Педагогические курсы как одна из форм подготовки и повышения квалификации учителя народных школ (вторая половина XIX – начало XX века).***

*В статье рассматривается организация и работа министерских и земских педагогических курсов, которые были одной из форм подготовки и повышения квалификации учителей народных школ. Отмечается, что на курсах учителя совершенствовали свои знания по общеобразовательным дисциплинам, педагогике, психологии, методикам преподавания некоторых предметов. Анализируются основные нормативные документы, регламентировавшие их деятельность.*

***Stolyarchuk T. O. Pedagogical Courses as one of the Forms of Public School Teacher's Training and Skills Upgrading (the second half of the XIX – the beginning of the XX century).***

*The article envisages organization and work of ministerial and state pedagogical courses as one of the forms of public school teacher's training and skills upgrading. At these courses teachers enriched their knowledge of school subjects, Pedagogy, Psychology, Teaching Methodology of some subjects. The main normative documents which defined their work are analyzed in the article.*